

С.О. Соколова (доктор філол. наук, ст. наук. співр.),

В.М. Труб (доктор філол. наук, ст. наук. співр.),

Л.Т. Масенко (доктор філол. наук, проф.),

О.М. Данилевська (канд. філол. наук),

О.Г. Руда (канд. філол. наук)

ТИПИ МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СУЧАСНОМУ СЛОВ'ЯНСЬКОМУ БІЛІНГВАЛЬНОМУ МЕГАПОЛІСІ

(Інститут української мови НАН України, м. Київ)

У статті схарактеризовані типи мовної поведінки сучасних мешканців м. Києва на тлі мовної ситуації в місті з урахуванням її динаміки. Мовну ситуацію визначено як білінгвальну з дифузним характером білінгвізму, за якого можливе кодове перемикання в межах того самого комунікативного акту, а це, в свою чергу, є однією з причин функціонування мішаного некодифікованого просторозмовного різновиду мовлення – суржикю. Реальні типи мовної поведінки киян зумовлені передусім їхньою мовною компетенцією (координативний чи субординативний тип двомовності) та умовами спілкування, які не завжди відповідають власним мовним перевагам мовців і спонукають до пристосування. Толерантне ставлення як до двомовності, так і до представників іншого типу мовлення відкриває перспективи для моделювання майбутньої мовної ситуації в столиці відповідно до обраної концепції розвитку.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна ситуація, двомовність, дифузний білінгвізм, українська мова, російська мова, тип мовної поведінки, мовна компетенція, суржик.

Велике місто як об'єкт дослідження приваблює фахівців різних галузей – географії, економіки, історії, соціології, демографії, археології та інших. У багатьох країнах світу, зокрема слов'янських, вивчають мову міста [22; 19; 10; 14; 18; 45; 49; 50; 51; 52], однак в українському мовознавстві багато питань розглянуто лише в загальнотеоретичному [41], а не в прикладному аспекті, із застосуванням відповідних методів. Щоправда, останнім часом з'явилася низка праць, присвячених вивченню мовного побуту певних міст і регіонів України [1; 12; 11; 21; 29; 37], але загалом проблема дослідження мови українського міста в усіх її проявах перебуває в стадії початкового опрацювання.

1. Загальна характеристика мовної ситуації в м. Києві

Мовна ситуація у столиці незалежної України, з одного боку, відображає мовні проблеми, притаманні країні загалом, а з іншого – має особливості, зумовлені власне столичним статусом міста, в якому відбуваються активні міграційні процеси, зокрема поповнення населення вихідцями з різних регіонів України і населених пунктів різної величини і з різними мовними ситуаціями, власною історією міста тощо. «Упродовж усієї багатотисячелітньої історії міст їх вирізняла мовна розмаїтість», зауважує В'яч. Вс. Іванов [13, с. 106], тож якщо не визначальними, то дуже важливими для розуміння сучасної мовної ситуації столиці є дані про зміну національного складу міста від кінця XIX століття і дотепер.

Результати порівняння даних переписів населення різних років (табл. 1) свідчать про неоднорідність і змінність національного складу Києва з кінця XIX до початку XXI століття.

Таблиця 1.

Динаміка національного складу населення м. Києва за даними переписів населення¹

Націо-нальність	1897 ²	1926	1939	1959	1970	1989 ³	2001
українці	55,1	216,5	450,6	663,9	1056,9	1863,1	2110,8
	22,24 %	42,28 %	53,22%	60,12%	64,76%	72,43%	82,23%
росіяни	134,3	125,5	139,5	254,3	373,6	534,8	337,3
	54,22 %	24,51 %	16,48%	23,03%	22,89%	20,79%	13,14%
євреї	29, 9	140,3	224,2	153,5	152,0	100,3	18,0
	12,07 %	27,40 %	26,48%	13,90%	9,31%	3,90 %	0,70 %
поляки	16, 6	13,7	11,8	8,5	9,7	10,4	6,9
	6,70 %	2,68 %	1,39 %	0,77 %	0,59 %	0,40 %	0,27 %
інші	11,8	16,1	20,6	24,1	39,7 %	63,6	94,0
	4,76 %	3,13 %	2,43 %	3,81 %	2,43 %	2,47 %	3,66 %
загалом	247, 7	512,1	846,7	1104,3	1631,9	2572,2	2567,0

Щоправда, в переписі 1897 р. врахований лише показник «рідна мова», за яким і встановлювали національну належність респондента. На початку

¹ Аналогічні дані, але з іншою метою і в дещо іншому форматі наводить В.О. Романцов [33].

² Абсолютні показники з даних переписів 1897, 1926, 1939, 1959, 1970 та 2001 рр. [30; 4; 5; 15; 16; 6] у тисячах округлено до десятих долей, і за цими даними підраховано відсотки.

³ Пораховано за даними, наведеними як порівняння у матеріалах перепису 2001 р.

XX століття українці становили менше чверті населення Києва (тоді як у навколишньому регіоні вони складали переважну більшість), більше половини було росіян, близько 7 % – поляків, отже, київське середовище сформувалось як переважно російськомовне ще в кінці XIX – на початку XX століть. Стрімке зростання міста внаслідок розвитку промислового виробництва спричинило приплив робочої сили передусім з навколишніх регіонів, і кількість українців наприкінці 30-х рр. стала більшою, сягнувши за 50 % населення. Абсолютна кількість росіян також збільшилася, але їхня доля впала до менш ніж 17 %. Що стосується єврейського населення, то помітну розбіжність показників 1897 і 1939 рр. можна пояснити різними підходами, застосованими до опитування (показники «рідна мова» і «національність» можуть не збігатися).

У післявоєнні роки як абсолютна, так і відносна кількість українців у Києві збільшується, досягнувши в 2001 р. 82,23 %, а зменшення чисельності єврейського населення після війни майже на третину зумовлене передусім сумнозвісними подіями, пов'язаними з окупацією. Абсолютна кількість росіян до 1989 р. також збільшувалася, втрачаючи відсоткову долю в загальному складі населення. Зменшення показника кількості росіян у 2001 р. порівняно з 1989 р. зумовлено насамперед зростанням національної свідомості українців після здобуття Україною незалежності (пункт «національність» зник з офіційних документів, і його заповнення стало залежати лише від свідомого вибору громадянина). З 1959 р. повільно, а між 1989 і 2001 рр. – істотно зменшилася кількість євреїв у зв'язку з активною еміграцією. Отже, за даними перепису 2001 р. Київ залишався багатонаціональним містом, в якому мешкали представники більше 130 національностей і народностей, але з явним переважанням українців. Однією з найважливіших мовних характеристик Києва і сьогодні є його реальна двомовність на тлі загальних глобалізаційних процесів, які відбуваються у світі.

Розподіл комунікативного навантаження мов у Києві не відповідає національному складу його населення, оскільки починаючи з 30-х років XX ст. Київ, як і інші великі міста УРСР, став центром денационалізації та маргіналізації носіїв української мови – вихідців із сіл і невеликих містечок, що

масово мігрували в міста. І хоча політика подвійних стандартів відводила українській мові певні декоративні функції, вони жодною мірою не впливали на зросійщену атмосферу урбаністичних центрів УРСР і столиці зокрема. Внаслідок цього в час розпаду СРСР і проголошення України суверенною державою українська мова, що набула статусу державної в 1989 р., істотно поступалася в Києві російській мові за обома соціолінгвістичними показниками – і демографічної, і комунікативної потужності.

Такою вона залишалася й через 10 років існування Української держави. Перше соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва, проведене Центром соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва в 2000 році, засвідчило такий розподіл відповідей киян на запитання «Якою мовою Ви спілкуєтесь у повсякденному житті?»: 52,5 % – переважно російською мовою, 32,0 % – рівною мірою українською і російською мовами, 14,8 % – переважно українською мовою [12, с. 23].

Дослідження 2000 року дало змогу досить детально охарактеризувати найчисельнішу на той час групу киян, що у повсякденній комунікації використовувала переважно російську мову, за різними показниками, зокрема й за етнічними. У загальному масиві опитаних у 2000-му українці становили 77 %, росіяни – 20 %. До складу 53 % російськомовного населення столиці входило 34 % українців і 16 % росіян. До білінгвів належало 37 % українців і 14 % росіян [12, с. 23].

Вплив мовно-культурного середовища на майбутній вибір мовної поведінки відбивають такі дані: 70 % киян, що спілкуються російською, зростали у винятково російськомовному оточенні, причому кожен другий російськомовний учасник опитування провів дитинство саме в Києві. Натомість 80 % киян, які спілкуються українською, виховані в українськомовному середовищі. Ті ж столичні жителі, що послуговуються у повсякденному житті рівною мірою обома мовами, також виховані в українськомовному або змішаному українсько-російському оточенні (47 % і 25 % відповідно)

[12, с. 24]. Цілком очевидно, що до основної маси російськомовних киян належать ті особи, що виростили в російськомовному міському середовищі.

Всеукраїнські соціологічні опитування, які регулярно проводив Інститут соціології НАН України і які серед інших містили запитання про рідну мову респондентів і мову спілкування в сім'ї, виявили істотні відмінності в мовній ідентифікації киян порівняно з жителями інших великих міст України. Згідно з опитуванням 2000 р. в Києві спостережено значно вищий, ніж у середньому по великих містах, відсоток громадян, які визнали українську мову рідною (62,2 %), а за ознакою “мова спілкування у сім'ї” лише показник українськомовного спілкування наближався до середньостатистичного по великих містах (15,6 %), водночас показник російськомовного спілкування в сім'ї значно нижчий за середньостатистичний (30,0 %), але вдвічі порівняно зі середньостатистичним показником зростала група тих, хто в сімейному спілкуванні використовував і українську, і російську мови (54,4 %). Загалом у Києві використання двох мов у сімейному спілкуванні поширене найбільше: тут спілкуються і російською, і українською в 2,2 разу частіше, ніж у великих містах, і в 1,8 разу частіше, ніж у малих містах [31, с. 64].

Варто звернути увагу на відмінності у кількісних показниках, які містять відповіді на запитання про мову повсякденного і родинного спілкування: розподіл відповідей респондентів про мову родинного спілкування засвідчив значно менший відсоток уживання лише російської мови (30 % проти 52,5 % у повсякденному спілкуванні), тоді як показник вживання обох мов – і української, і російської – у сім'ї значно більший (54,4 % проти 32,0 %). Це свідчить про те, що в київських родинах показник двомовності вищий, ніж у позародинному міському спілкуванні, де значна частина білінгвів переходить на російську мову під тиском сформованого російськомовного довкілля.

Факти тиску середовища на носіїв української мови засвідчують і фокус-групові опитування, і спогади представників української інтелігенції про конфлікти, які їм в дитинстві доводилось долати через свою українськомовність. Так згадують в одному інтерв'ю свої дитячі роки сестри Тельнюк, доньки поета Станіслава Тельнюка, нині відомі виконавиці власних

пісень: *«Часто думають, що ми із села чи Львова. Насправді ми корінні киянки, перше наше помешкання було на Хрещатику. І зростали в суцільно російсько-ментальному середовищі. Доходило до того, що коли в дитинстві виходили гуляти на подвір'я, то нам діти казали: «Раз вы говорите на украинском языке, то платите штраф». Навіть битися доводилось»* [32].

Надання українській мові статусу державної в незалежній Україні сприяло зростанню її престижа і функціональному розширенню. Надзвичайно важливе значення для подолання наслідків радянської русифікації й перспективи майбутньої зміни мовно-культурної ситуації на користь державної мови мала українізація системи освіти. Якщо в 1991 р. у Києві українською мовою навчалися лише чверть усіх учнів, то в 1994 р. більшість шкіл уже була переведена на українську мову і нею навчалися 54,5 % учнів, в тому числі 91 % першокласників [47, с. 62-63]. Зараз у Києві українською навчаються 97,1 % школярів [40].

Унаслідок українізації освітньої сфери абсолютна більшість представників молодшого покоління киян, зокрема й ті, хто виховувався в російськомовних родинах, оволоділи українською мовою, що змінило на позитивне й ставлення до неї. Зміни в мовній поведінці київської молоді засвідчують і соціологи. Так, Г. Залізняк, порівнюючи результати згаданого вище дослідження мовної ситуації Києва 2000 року з даними опитування, проведеного у 2012 році, зазначає: «Якщо у 2000 році серед молоді до 30 років українською послуговувалися лише восьмеро із ста, то сьогодні їхня частка зросла майже до однієї четвертої, а частка тих, хто говорить російською, серед молоді скоротилася у 3,6 разу» [11, с. 23]. Дослідниця відзначає й суттєве зменшення групи киян, які говорять лише російською – з половини до однієї п'ятої. Водночас частка киян, які використовують у повсякденному спілкуванні обидві мови, у 2012 році зросла порівняно з 2000 роком з третини до половини, хоча зростання українськомовної частини мешканців столиці не таке відчутне – з 15 % у 2000 р. до 25 % у 2012 р. [11, с. 23].

Отже, маємо підстави стверджувати, що в переважно білінгвальному середовищі Києва відбувається, хоч і доволі повільно, зсув у бік використання в

усіх життєвих сферах української мови. Водночас оптимістичний прогноз щодо її утвердження в державотворчій функції і функції консолідації суспільства робити ще рано. Відсутність державної мовно-культурної політики в попередні роки й відверте нехтування державним статусом української мови з боку більшості представників нинішньої влади залишає мовну ситуацію в країні, а разом з тим і в столиці, в хисткому, непевному стані. Це підтверджують і певні негативні тенденції в її розвитку, зафіксовані в згадуваному дослідженні Г. Залізняка. Звертає на себе увагу, зокрема, різке скорочення порівняно з 2006 роком, коли було проведено масове соціолінгвістичне дослідження території України, частки киян, які визначають рідною українську мову – з 63 % у 2006 р. до 45 % у 2012 р. Щоправда, на 10 % (з 31 % до 21 %) скоротилася і кількість киян, які рідною мовою назвали російську, проте майже в 7 разів зросла частка респондентів, які визнали рідними обидві мови – і українську, і російську [11, с. 21].

З'ясування причин цього явища потребує поглибленого соціолінгвістичного опитування, в тому числі й фокус-групового. Проте основну причину збільшення групи столичних жителів, які визначають свою мовну ідентичність як подвійну, слід вбачати, на нашу думку, у впливі засобів масової інформації. Це засвідчує, зокрема, аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2012 році», який здійснили активісти руху «Простір свободи» за сприяння інтернет-видання «Тексти» [40]. Дослідники провели в кінці жовтня 2012 р. моніторинг 8 найрейтинговіших телеканалів і 6 найрейтинговіших радіостанцій з метою визначення частки присутності української мови та української музики в їхньому ефірі. Сумарні 64 години моніторингу в будні та вихідні показали, що у відсотковому відношенні українськомовні та двомовні програми на рейтингових телевізійних каналах зайняли приблизно по 25 % ефірного часу, а суто російськомовні – близько 44 %. Ще показовіший розподіл у прайм-тайм – сумарний час українськомовних програм становить лише 23 % у будні дні й 32 % у вихідні. Найбільшу частку серед російськомовних програм становлять фільми російського виробництва. Під час моніторингу найбільш рейтингових радіостанцій, проведеного 21

жовтня 2012 р., в ефірі 6 радіостанцій пролунало в сумі 208 пісень, з яких лише 7 – українською мовою, 124 – російською і 77 – іншими мовами (більшість з яких – англійською). Отже, телебачення та радіомовлення в сучасній Україні виконують роль потужних засобів маргіналізації української мови.

2. Формування індивідуальної двомовності й типи мовної компетенції

Всебічного розгляду заслуговують не тільки соціальні аспекти побутування української та російської мов у лінгвальному ландшафті міста Києва, а й *комплекс психологічних проблем, що впливають на вибір мови кожним індивідом*. Адже мовну поведінку білінгва визначають не лише статус мов, чисельність двомовної групи, її соціокультурна гомогенність або диференціація, поділ на підгрупи, демографічні дані; соціальні й політичні відносини між підгрупами, а й стереотипне ставлення мовців до кожної з мов (її «престиж»), ставлення до культури кожної з мовних спільнот, ставлення до двомовності, терпимість / нетерпимість до змішування мов, до неправильного мовлення тощо [2, с. 25-26].

Для розуміння механізму формування індивідуальної двомовності важливо розрізняти поняття першої мови та базової й небазової мов. Перша мова – це природна мова, яку людина опановує в своєму житті першою без опертя на будь-які інші природні мови (тобто спираючись на закріплення безпосереднього денотативного зв'язку між певними мовними елементами та елементами дійсності, які з ними співвідносяться). У ситуації повсякденної конкурентної неодномовності базовою є мова, у якій мовець володіє більшою кількістю мовних підсистем, у якій він може легше і швидше висловити певну думку, якою він користується за невимушених обставин.

Базова мова визначається в першу чергу тим мовним середовищем, оточенням, яке мовець обирає собі за важливіше. Небазовою є мова, якою мовець спілкується менше і в якій він орієнтований здебільшого на літературну форму вираження. Адже якнайширше задоволення потреб необхідного спілкування в більшості життєво важливих сфер, у яких функціонує мова, небазова для мовця, забезпечує саме її літературна форма. Слід пам'ятати, що

базова мова може не обов'язково збігатися з першою. Інколи динаміка розвитку особистості призводить до того, що в двомовній ситуації перша мова перестає бути базовою і поступається цим статусом на користь іншої.

Продукуючи мовлення (чи тексти) базовою мовою, мовець здійснює безпосереднє кодування, тобто безпосередній перехід від поняттєвих елементів «мови думки» до мовних одиниць, співвідносних з відповідними поняттями. А користуючись небазовою мовою, мовець більшою мірою здійснює не кодування, а переклад (тобто перекодування) думки, вже сформульованої у внутрішньому мовленні базовою мовою, у відповідній послідовності (слова, словосполучення, речення, текстові фрагменти) небазової мови.

Відтак у ситуації українсько-російської двомовності розрізняємо такі типи мовної компетенції:

2.1. Українська базова перша і російська небазова не перша. Це оптимальний тип володіння українською мовою, який передбачає володіння максимальною кількістю українських мовних підсистем (в оптимальному випадку, звичайно, й літературною) разом з орієнтацією на літературну форму російської мови. Коли базова мова збігається з першою, вона стає органічно притаманною мовцеві. У його усному мовленні інколи може відчуватися фонетичний вплив тих чи інших діалектів української мови, які, контрастуючи з фонетичними нормами літературного мовлення, не сприймаються, однак, як щось чужорідне і додають мовленню колориту.

2.2. Російська базова перша й українська небазова не перша. У цьому випадку мовець вільно почувається в різноманітних підсистемах російської мови, орієнтуючись головним чином лише на літературний варіант української.

2.3. Українська небазова перша і російська базова не перша. Цей вид мовної компетенції, досить типовий для радянських часів, констатує зміну мовної орієнтації мовця з першої української на користь домінантної російської мови, якою він починає більше й частіше користуватися в різноманітних сферах життя.

2.4. Російська небазова перша й українська базова не перша. Цей тип уособлює результат протилежного процесу – зміни базової орієнтації з

російської мови на українську, тобто перехід з базової домінантної мови на базову підлеглу. Раніше подібні явища були надзвичайно рідкісними. Відтепер, з набуттям українською мовою державного статусу та поступовим послабленням домінантних позицій російської мови, можна сподіватися на поширення подібних явищ.

3. Власна оцінка мовної компетенції і реальна мовна поведінка

Матеріали загальнонаціональних переписів населення та великомасштабні соціологічні опитування дають змогу побачити загальну картину функціонування мов на певній території, залежність мовних уподобань від національності, віку, статі, рівня освіти та інших соціальних параметрів, проте вони не можуть допомогти описати конкретні типи мовної поведінки людей, зокрема пояснити вибір ними мови спілкування в конкретній ситуації, і визначити ступінь поширеності цих типів. Для реалізації саме такого завдання у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України розроблено анкету⁴, у якій, окрім паспортної частини та запитань, відповіді на які дають змогу скласти узагальнену мовну характеристику респондента, запропоновано схарактеризувати свою поведінку в різних комунікативних ситуаціях та подати власні коментарі до мовної ситуації в м. Києві.

За допомогою анкетування схарактеризовані типи мовної поведінки мовців (188 осіб віком від 17 до 75 років), що мешкали на момент опитування в м. Києві. Як основну класифікаційну ознаку обрано оцінку респондентами свого рівня володіння мовами, а також використання *суржику* як некодифікованого різновиду розмовного мовлення, який виникає внаслідок взаємодії мов. Зважаючи на неоднозначність наукового розуміння самого поняття *суржику* [39], свідомо спираємося на самооцінку інформантів. Згідно з запропонованими варіантами відповідей сформовано 10 теоретично можливих груп, з яких після опрацювання масиву матеріалу (загалом близько 500 анкет) реальними виявилися 9, причому виокремлення однієї групи (вільне володіння лише українською мовою із використанням *суржику*) можливе лише на основі аналізу матеріалу, зібраного за межами Києва [37] (табл. 2).

⁴ Детальніше матеріал представлений у публікації [36].

Респондентів розподілено також за місцем, де вони провели дитинство та шкільні роки, тобто той період, коли, власне, формувалася їхня мовна свідомість. Значно менша порівняно з Києвом (50 %) та центральним регіоном, до якого зараховано й Київську область (18,62 %), частка вихідців з інших регіонів не дає змоги подати диференційований аналіз матеріалу за цією ознакою. Відповіді респондентів на решту запитань анкети, які стосуються їхніх мовних преференцій у різних ситуаціях спілкування, дають змогу порівняти відповіді на прямі запитання (суб'єктивна оцінка власного мовлення) з об'єктивнішими (отриманими через непрямі запитання) й точніше визначити типи мовної поведінки.

Таблиця 2.

Розподіл респондентів за рівнем володіння мовами (абс.)

Регіон	Дві мови вільно			Переважаю українськомовні				Переважаю російськомовні				Разом
	I	II	Разом	III	V	VII	Разом	IV	VIII	IX	Разом	
Київ	74	1	75	1	1	1	3	9	6	1	16	94
Центр	26	1	27	5	1	1	7	1	-	-	1	35
Інші регіони	34	-	34	12	-	2	14	9	-	2	11	69
Загалом	134	2	136	18	2	4	24	19	6	3	28	188
%			72,34				12,77				14,89	100

3.1. Найбільше виявилось респондентів, які самі оцінюють себе як таких, що вільно володіють і українською, і російською мовами (136 осіб, або 72,34 %), з них двоє використовують суржик. Їхня реальна мовна поведінка неоднорідна, оскільки лише менше половини представників цієї спільноти (44,85 %) зазначили, що їм однаково *комфортно спілкуватися* обома мовами, а решта приблизно рівною мірою віддають перевагу одній з мов (27,21 % – українській, 27,94 % – російській), тобто їхня індивідуальна двомовність насправді не є гармонійною. Порівняння відповідей інформантів цієї групи, що провели дитячі та юнацькі роки в самому Києві, з відповідями вихідців з центрального регіону свідчить про те саме, але з дещо відмінним відсотковим розподілом: серед киян за походженням 17,57 % віддають перевагу українській і 32,43 % – російській мові, а серед вихідців з регіону 57,69 % – українській і 11,54 % – російській. Щодо *визначення рідної мови*, то половина киян за

походженням у цій групі мовців називають рідною українську, 37 % – російську і 10,81 % – обидві мови, серед вихідців з центрального регіону це відповідно 88,46 %, 11,54 % і 0 %. У *родинному спілкуванні* дві мови застосовують 37,50 % (45,94 % киян за походженням і лише 7,69 % вихідців з регіону), тільки українську – 33,82 % (серед них лише 18,92 % киян за походженням і 76,92 % вихідців з регіону), зокрема суржик – 2,99 %, тільки російську – 23,53 % (35,14 % киян за походженням і лише 11,53 % вихідців з регіону), 3,68 % використовують суржик як додатковий засіб спілкування з родичами.

Отже, у близько половини киян за походженням, які стверджують, що вільно володіють обома мовами, білінгвізм насправді наближається до гармонійного, оскільки вони застосовують обидві мови в родинному спілкуванні та комфортно спілкуються ними; серед вихідців з регіону таких осіб лише близько третини, причому на родинне спілкування білінгвізм майже не поширюється, залишаючись субординативним на користь української мови. Натомість більше третини киян за походженням з цієї групи мовців віддають перевагу російській мові в родинному спілкуванні, вона ж залишається в них мовою комфорту, тож їхній індивідуальний білінгвізм субординативний з домінуванням російської мови. Загалом 68,38 % респондентів цієї групи зазначили, що їм легко за потреби переходити з однієї мови на іншу, і лише 5,15 % – що складно (решта не відповіли на це запитання).

Такий розподіл мовців усередині групи позначається й на їхньому виборі мови *позародинного спілкування*. Впровадження української мови у зв'язку з набуттям нею статусу державної в *офіційну сферу* зумовило досить низький показник уживання винятково російської мови в *писемній* формі (7,35 %), ще менший у вихідців з регіону (3,85 %), відповідно невелика кількість респондентів указує на зручність *сприйняття фахової літератури* саме російською мовою (8,82 %). Інформанти досить легко читають *фахову літературу* (52,21 %) і *пишуть* (30,15 %) на роботі *обома мовами*. Найвищий відсоток писемного професійного спілкування лише українською мовою у вихідців з регіону (80,77 %). Імовірно, мова професійного спілкування,

передусім писемного, зумовлена більшою мірою мовним режимом в установі та галузі загалом, ніж власними вподобаннями мовця, тому частина тих двомовних, хто в побуті надає перевагу російській мові, пише на роботі українською мовою – на загал це становить 62,5 %.

Щодо *усного виробничого спілкування*, то тут більшою мірою зберігаються власні мовні переваги, зокрема досить високий відсоток тих, хто розмовляє винятково українською, і цей показник перевищує показники комфортного і родинного спілкування, ймовірно, за рахунок двомовних за координативним типом. З іншого боку, досить велика кількість респондентів, яким *зручно читати фахову літературу* обома мовами (52,21 %), зумовлена присутністю цих мов у системі освіти. Так, більше половини представників групи «дві мови вільно» *отримали освіту* українською мовою, більше чверті – обома і близько 1/5 – російською. З розширенням бази даних плануємо детальніше простежити вплив особливостей шкільної та професійної освіти на мовну поведінку.

Мову *усного спілкування поза межами родини та роботи* респонденти цієї групи здебільшого обирають залежно від середовища (47,06 %), при цьому показник збереження власних мовних переваг досить високий, передусім для української мови: 36,76 % послуговуються лише українською, але лише 14,71 % завжди говорять у цій ситуації російською. Надалі плануємо проаналізувати мовну поведінку респондентів у конкретних ситуаціях спілкування.

Найбільшою мірою тип двомовності інформантів, які позиціонують себе як такі, що вільно володіють українською та російською мовами, виявляється у *преференціях щодо сприйняття інформації* (табл. 3). Обома мовами *зручно слухати радіо і дивитися телепередачі* для 61,03 % опитаних, *читати художню літературу* – для 76,47 %, *читати пресу* – для 75,0 %, причому ці показники досить близькі у киян і не киян за походженням. Серед інформантів, які надають перевагу в цій сфері одній з мов, спостерігаємо набагато більшу прихильність до українськомовної інформації у вихідців з регіону і дещо більшу до російськомовної інформації у киян за походженням, за винятком

преси, яку кияни за походженням удвічі охочіше читають українською мовою, ніж російською. Серед вихідців з регіону прихильників винятково російськомовної преси немає зовсім.

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання про преферентну мову сприйняття інформації

Питання анкети	Відповідь	Дві мови вільно, %	Переважаю українськомовні, %	Переважаю російськомовні, %
Мова сприйняття радіо і телебачення	Українська	20,59	54,17	42,86
	Російська	16,91	8,33	32,14
	Обидві	61,03	37,5	25
Мова читання художньої літератури	Українська	11,76	29,17	21,43
	Російська	11,76	4,17	32,14
	Обидві	76,47	66,67	46,43
Мова читання преси	Українська	16,91	20,83	3,57
	Російська	6,62	8,33	28,57
	Обидві	75,0	70,83	64,29

Майже половина респондентів із першим типом мовної поведінки прагнуть *вдосконалити своє володіння українською мовою* (44,85 %) та близько третини – *російською* (27,94 %). Близько 70 % висловили бажання, щоб їхні діти також спілкувалися обома мовами, але серед вихідців з регіону трохи більший відсоток таких, що надали перевагу українській мові (23,08 % проти 16,22 % киян за походженням), лише російській мові для своїх дітей надали перевагу 2,21 %.

3.2. Інформантів, які оцінили свою мовну компетенцію як вільне володіння українською мовою з додатковим знанням російської мови (групи III і V) або як вільне володіння тільки українською мовою (група VII), значно менше – лише 24 особи (12,77 % опитаних). Троє з них зростали в Києві. Наше дослідження, проведене серед студентів у Київській області [37, с. 7-8], засвідчило, що представники групи VII також є асиметричними білінгвами, які принаймні добре розуміють російську мову, тому наразі респонденти цих трьох груп об'єднані в спільноту, для якої характерний окремий тип мовної поведінки – це переважно українськомовні. Усі вони назвали українську своєю *рідною мовою*, для 91,67 % вона є й *мовою комфортного спілкування*, по одному респонденту вказали на комфортність спілкування російською та обома

мовами. 83,33 % *спілкуються в родині* винятково українською мовою, решта – обома, 87,5 % *отримали освіту* українською мовою, решта – обома. Вони *спілкуються* переважно українською (70,83 %) *на роботі*, ведуть нею *документацію* (75 %), *охоче читають фахову літературу* (66,67 %), однак сама наявність відповідей на ці запитання «обома мовами» свідчить про те, що їх до цього спонукає навколишнє середовище. *Поза межами родини і роботи* представники цієї групи переважно виявляють мовну стійкість, спілкуючись лише українською (75%), решта за потреби переходять на російську. Кількість тих, кому *складно переходити на іншу мову* (37,5 %), майже така сама, як і тих, кому це робити легко (41,67 %), але чинять вони так майже у 8 разів частіше за представників першої групи, серед яких тільки 5,15 % мають труднощі зі зміною коду.

У сфері *сприйняття інформації* переважно українськомовні інформанти виявляють найбільшу мовну толерантність (табл. 3), зокрема *читаючи пресу* (70,83 %) та *художню літературу* (66,67 %) обома мовами, і ці показники досить близькі до преференцій у цій сфері представників групи I з центрального регіону, але *радіо- та телепередачі* більше половини (54,17 %) переважно українськомовних інформантів прагнуть дивитися лише українською мовою. Ще 37,5 % допускають у цій галузі обидві мови, російськомовна медійна інформація ближча приблизно однаковій частині інформантів цих груп (менше 10 %). З-поміж інформантів з другим типом мовної поведінки найвищий відсоток тих, хто *охоче б удосконалив свій рівень володіння українською* (75 %) та *російською* (70,83 %) мовами. Половина респондентів *бажають для своїх дітей* суто українськомовного середовища, 41,67 % погоджуються, щоб діти спілкувалися обома мовами, і жоден не бачить їх суто російськомовними.

3.3. Третій тип мовної поведінки представлений переважно російськомовними – групи IV, VIII, IX, загалом 28 осіб (14,89 % опитаних), з яких 16 виросли в Києві, а четверо сформувалися як мовні особистості поза межами України. Три чверті називають *рідною російську мову*, вона ж є для них *мовою комфорту*, 17,86 % – українську і двоє (7,14 %) мають подвійну мовну

ідентифікацію. Один респондент назвав мовою комфорту українську і п'ятеро – обидві мови. Близько двох третин *спілкується з родичами* лише російською, решта – обома мовами, і цей показник близький до першого типу. Майже половина *в освітньому процесі* стикалася з обома мовами, решта – майже порівну навчалися або російською, або українською.

На роботі половина *спілкується* тільки російською мовою, але тільки 10 осіб (35,71 %) *ведуть* лише нею *документацію* і *прагнуть читати фахову літературу*. Обидві мови активно використовують на роботі 10 осіб, 12 (42,86 %) намагаються обома читати фахову літературу. Лише українську мову використовують в усному фаховому спілкуванні троє респондентів (10,71 %), у діловодстві – 8 (28,57 %), читанні фахової літератури – п'ятеро (17,86 %).

Поза межами родини та роботи більше двох третин користуються лише російською мовою, решта за потреби обома. Однакова кількість асиметричних білінгвів (по 10) з цим типом мовної поведінки зазначили, що їм складно або легко *змінювати мову спілкування*, що збігається з даними, отриманими в групі переважно українськомовних. Близько третини обирають російськомовні *передачі радіо і телебачення*, чверть не звертає уваги на мову і 42,86 % надає перевагу українськомовним програмам (табл. 2). Цей показник навіть більший, ніж у представників першого типу, що свідчить про їхню добру адаптацію до сприйняття інформації українською мовою.

Серед переважно російськомовних респондентів близько третини *прагнуть сприймати всю інформацію, крім фахової*, лише російською мовою, що практично збігається з відсотком тих, хто *отримав освіту* російською мовою (28,57 %). Решта (64,29 %) *охоче читає пресу і художню літературу* (46,43 %) обома мовами; лише 3,57 % читають пресу тільки українською, натомість художню літературу – 21,43 %. Такі диференційовані за типом інформації мовні смаки потребують поглибленого вивчення з урахуванням місцевості та типу населеного пункту, де сформувалася мовна свідомість, на більшому масиві матеріалу. Використана анкета передбачає можливість такого аналізу.

В інформантів третього типу досить висока внутрішня потреба *вдосконалити своє знання української мови* (67,85 %); відсоток тих, хто бажає краще знати й російську мову (42,86 %), вищий, ніж серед мовців першого типу. Відсоток тих, хто бажає двомовного спілкування для своїх дітей, серед цього типу мовців (67,85 %) майже такий самий, як і в першого. Двоє хочуть, щоб діти спілкувалися лише українською, четверо (14,29 %) – лише російською.

Отже, аналіз відповідей на запитання анкети засвідчив, що оцінка мовцями власного рівня володіння мовами в білінгвальному місті, яким є Київ, далеко не завжди збігається з реальними показниками практичного використання ними цих мов і ступеня комфортності спілкування. З одного боку, лише близько половини тих, хто позиціонують себе як гармонійні двомовці, насправді майже рівномірно використовують обидві мови у різних сферах і почуваються при цьому комфортно. Решта надає перевагу одній з мов, зокрема розмежовуючи їх функціонально. Разом із цим інформанти, які обрали одну з мов як основну, на практиці в багатьох ситуаціях застосовують і другу, принаймні для отримання інформації. Це ще раз свідчить про дифузний характер київського білінгвізму. Близько 70 % асиметричних білінгвів обох типів висловлюють бажання вдоскоалитися в другій мові, щоправда, переважно українськомовні прагнуть покращити свої знання в рідній мові ще більшою мірою, ніж у російській, тоді як переважно російськомовні своєї мови бажають навчатися рідше. Близько 70 % рівномірно двомовних і переважно російськомовних обирають двомовність і для своїх дітей, серед переважно українськомовних таких близько 40 %. Звертає на себе увагу також той факт, що близько половини переважно українськомовних, близько 20 % гармонійно двомовних і навіть окремі представники переважно російськомовної спільноти прагнуть для своїх дітей суто українського спілкування, тоді як зовсім усунути українську мову зі спілкування своїх дітей бажають тільки семеро інформантів зі 188.

4. Типи мовної поведінки київських школярів

Соціологічні та соціолінгвістичні дослідження мовної ситуації у сфері освіти в Україні дають підстави для висновку про двомовність освітнього простору на більшій частині території держави (окрім західного регіону) навіть для тих шкіл, статус яких задекларовано як одномовний – з українською мовою навчання. Експерти наголошують на деформованому характері мовної ситуації в освіті, зауважуючи, що суть деформації – у невідповідності декларацій про домінування української мови як державної у сфері освіти та офіційної статистики про кількість шкіл, класів за мовою навчання, чисельність учнів у них тощо реальним показникам застосування мов у навчальних закладах. Так, для більшості українських шкіл є типовою ситуація, коли вчителі на уроках послуговуються українською мовою, а на перервах та в позашкільних заходах – російською. Так само чинять й учні. Тож мовне середовище в освітньому просторі залишається «приховано диглосним» [17, с. 205], що впливає на мовну поведінку учасників педагогічного дискурсу. Цей вплив виявляється передусім у більшій (порівняно з одномовними ситуаціями) варіативності типів мовної поведінки його учасників і, як наслідок, у неоднорідності мовного простору в закладах освіти.

У своїй мовній поведінці в школі підліток як конкретна мовна особистість змушений пристосовуватися до різних вимог (як формальних, пов'язаних з навчальним процесом, спілкуванням з учителями, так і неформальних, зумовлених стосунками з однолітками), проявом чого є перемикання кодів [20]. Розглядаючи особливості мовного буття школярів, маємо враховувати й різноманітні соціально-психологічні характеристики особистостей, що, безперечно, також впливають на їхню мовну поведінку [34, с. 245].

З огляду на вищезазначене можемо твердити, що мовна ситуація в школі – це найформальніший рівень у системі чинників, які формують мовну поведінку конкретного мовця-школяра, однак «формальний» тут варто розуміти не як другорядний, малозначущий, а як «зовнішній» щодо особистості, об'єктивний, отже, такий, до якого мовна особистість мусить

пристосовуватися. Власне, типи мовної поведінки підлітків у школі витлумачуватимемо як типи такого пристосування. Іншими словами, йдеться, за висновками В. Труба, про співвідношення в мовній поведінці українських школярів між першою, базовою та небазовою мовами [43, с. 66].

Дослідження ґрунтується на особистих спостереженнях за мовною поведінкою київських школярів, які навчаються в українськомовній школі, анкетуванні та інтерв'ю з учнями 9, 10 класів цієї школи. Окрім того, мали змогу проаналізувати зразки писемного мовлення інтерв'юваних – не редаговані вчителем чернетки письмових робіт на вільну тему. Вважаємо за потрібне наголосити, що анкети пропонували не всім учням обраної вікової категорії, які навчаються в цій школі, а лише тим дітям, мовну поведінку яких на підставі спостережень обрали за модель певного типу. Йдеться про відому в соціології та соціолінгвістиці методику «ідеальних типів» [35, с. 53-55].

На підставі дослідження дійшли висновку, що в сучасній київській школі учні демонструють такі типи мовної поведінки (називали їх за рівнем мовної адаптації)⁵:

4.1. Природний комфортний (українськомовні діти в українськомовному середовищі або російськомовні діти в російськомовному середовищі) – для Києва така поведінка не є домінантною через різноманітні соціально-мовні деформації, про які йшлося вище;

4.2. Природний некомфортний (українськомовні діти в українськомовній школі, які обирають для спілкування з однолітками російську мову, через те, що вона домінує в неформальній комунікації підлітків і у зв'язку з цим сприймається ними як престижніша; зворотна ситуація – російськомовні діти в російській школі, які обирають для спілкування з однолітками українську мову як престижнішу для неформальної комунікації – для України не є реальною);

4.3. Добре адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовному середовищі, які вільно перемикають коди залежно від ситуації, не відчуваючи при цьому дискомфорту та труднощів; зауважимо, що

⁵ Детально ці типи мовної поведінки схарактеризовані в публікації О.М. Данилевської [9].

зворотна ситуація – українськомовні діти, добре адаптовані в російськомовній школі, є можливою, проте не типовою для сучасної України);

4.4. Не цілком адаптований комфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, які досить вільно перемикають коди залежно від ситуації, але при цьому припускаються різнотипних мовних помилок або, зрідка, вдаються до мовного змішування; інколи такі діти «забувають» автоматично перемкнути коди, але роблять це одразу після нагадування);

4.5. Слабко адаптований некомфортний (російськомовні діти в українськомовній школі, яким важко перемикати коди – такі діти і на уроці починають відповідати російською мовою, демонструють стійку російськомовність у спілкуванні навіть з українськомовними вчителями на перервах та в позашкільних заходах, почувши зауваження про недотримання мовного режиму, вдаються до мовного змішування; надзвичайно погано пишуть українською мовою, їм важко переказувати українські тексти);

4.6. Неадаптований некомфортний (російськомовні або українськомовні діти, які не здатні до перемикання кодів в іншомовному оточенні – за українських реалій це радше гіпотетичний тип).

Отже, мовне середовище навчальних загальноосвітніх закладів, яке в Києві є двомовним, істотно впливає на мовну поведінку підлітків, загалом поглиблюючи їхню індивідуальну двомовність. Якщо для російськомовних дітей цей факт можна оцінювати як позитивний (саме так, за соціологічними дослідженнями, його оцінює більшість українських школярів та їхніх батьків), то для українськомовних він швидше негативний, оскільки свідчить, що сфера освіти, як і за радянських часів, є середовищем для латентних асиміляційних процесів, за яких національно-російська двомовність стає перехідним етапом до російської одномовності. Н. Шумарова писала про це стосовно Києва 90-их років минулого століття, пор.: «Анкетування показало, що навіть українськомовні з дитинства українці в процесі соціалізації змінюють характер мовної комунікації як у сфері активного, так і пасивного спілкування. Явище це давно відоме, і саме на його припинення і зміну мають бути спрямовані конкретні заходи національно-мовного реформування» [47, с. 102]. Утім,

рекомендації лишаються актуальними і для сьогодення. Формальне дотримання українськомовного статусу шкіл не просто перешкоджає формуванню навичок користування українською мовою в усіх комунікативних сферах, ставлячи під сумнів можливість реалізації задекларованої в освітніх директивах мети – сформувати національно свідому, духовно багату мовну особистість, а свідчить про подвійні стандарти суспільної моралі – одні для звітності, інші – для реального життя, про «несправжність» декларацій, про їхню формальність, а відтак – і необов’язковість. У зв’язку з цим доречно згадати про прихований навчальний план, саме за допомогою якого, як твердять соціологи, і відбувається засвоєння цінностей, норм і звичок [7, с. 486].

Аналіз типів мовної поведінки школярів має проекцію на проблеми в системі власне мовної освіти, яка і досі не враховує реальної двомовності українських учнів. Фактично, говорити про свідомий вибір певних поведінкових моделей українських школярів не доводиться, це, як уже зауважували, швидше стихійне пристосування до мовного середовища школи.

5. Чинники формування індивідуальної двомовності

Двомовна традиція в Україні зумовлює складні *механізми формування індивідуальної двомовності*. Сьогодні мовне буття громадян частіше не впливає з їхньої етнічної самоідентифікації – етнофорам (носіям основних етнічних рис) не притаманна усталена мовна поведінка. Це стосується тією чи тією мірою як українців (українсько- та російськомовних), так і українських громадян інших національностей. На противагу стійкості етнічної свідомості українців їхня стійкість відносно української мови змінюється залежно від обставин комунікації, соціально-рольових стосунків між комунікантами та інших параметрів конкретної ситуації.

На підставі перелічених особливостей формування двомовності на індивідуальному рівні виокремлюємо такий критерій оцінки мовної поведінки білінгвів, як *мовна стійкість*. Поняття мовної стійкості вживається для характеристики індивідуальної або групової мовної поведінки; на позначення закономірності використання рідної мови залежно від обставин комунікації (співрозмовника, місця тощо). Для позначення протилежної настанови мовців

уживають термін *мовна лабільність*. А отже, киян можемо умовно поділити на дві гетерогенні групи. Представникам однієї з них притаманна мовна поведінка без зміни власного коду залежно від соціолінгвальних параметрів комунікації (мовна стійкість), а мовці другої умовної групи схильні до перемінного використання української та російської мов залежно від обставин комунікації. Причини таких особливостей мовної поведінки треба шукати в комплексі історичних, соціальних механізмів формування індивідуальної двомовності в Україні, а також у соціомовних стереотипах, які визначають мововжиток білінгвів, до яких відносимо переважну більшість жителів міста Києва. Соціомовні стереотипи як певні штампи свідомості, передусім механізми наслідування моделей мовної поведінки, реалізуються в стандартних ситуаціях спілкування і надалі слугують вербальним чи невербальним маркером цих ситуацій.

5.1. Лабільність мовної поведінки

Хоча зовнішніх перешкод для мовної стійкості білінгва сьогодні немає, проте існують внутрішні перешкоди, які обеззброюють індивіда перед вибором мови. «Комусь стає незручно попросити в транспорті закомпостувати квиток, а не “закомпостировать билет”, дехто не наважується на запитання “Не подскажете, который час?” відповісти: “За десять друга” і відповідає російською, хай би і в українській вимові: “Без десяти два”. Отже, знову ж таки відбувається підлаштування під мову співбесідника, навіть якщо це випадкова людина, яка, зрештою, не є для індивіда, що ламає себе, ані авторитетом, ані особою, від якої цей індивід залежить...» [27, с. 123]. Свідоме, вмотивоване контекстом, зорієнтоване на співрозмовника перемикання коду – найпоширеніший тип мовної поведінки білінгвів-киян. Зазвичай обставини ситуації як прийнятні або неприйнятні маркуються самими комунікантами і за принципом самонавіювання впливають на комунікативну поведінку.

Стереотип про переважну російськомовність столиці – найпоширеніший, що змушує багатьох мовців використовувати російську в ситуаціях, які цього не вимагають. На форумі інтернет-видання «Українська правда» виникла гілка під назвою «*Київ – кацапське місто*», у якій усі охочі – і кияни, і жителі інших

міст України, а також дописувачі з-за кордону висловлювали свої думки щодо цієї тези. Віртуальне обговорення породило безліч цікавих для дослідження соціомовних стереотипів діалогів і монологів, наприклад: - *зіймайся: ось переїхав би'с в Київ, якою мовою би'с говорив? - Російською, звісно. Бо ж не хочеться в очах городян виглядати «панаехавшим селяком». Хочеться бути своїм. А як хочеш виглядати своїм, тобто корінним киянином, швиденько переходи на російську. Бо корінні кияни спілкуються російською, а українською лише "залётные колхозаны". Це мені пояснили ще наприкінці 80-х, коли я, приїхавши у Київ, почав говорити українською в компанії корінних киян. «Києфф – найбільш росіянізуюче місто України», – читаємо в коментарях на «Українській правді» (18.08.2012). У публіцистичному дискурсі нещодавно виникло і вже достатньо поширилося поняття «київського компромісу», яке для дослідників становить інтерес, з одного боку, як новостворений міф, а з іншого – як позначення відомої ситуації, а саме комунікації, яка відбувається між носіями двох споріднених мов без зміни ними власного коду. Насправді ж панівна соціолінгвальна ситуація в столиці із притаманними їй очікуваннями, стандартами та реакціями залишає мовцям вибір між комунікативними стратегіями «пристосування» та «протистояння» [26, с. 134]. Говорити українською в усіх ситуаціях міської інтеракції означає долати опір мовного середовища. Цю тезу підтверджують результати довільного опитування респондентів, які упродовж останніх 10 років переселилися з інших українських міст, містечок і сіл до столиці. Ця соціокультурна група, безумовно, має свої особливості мовної поведінки, зумовлені попередньою мовною практикою і комунікативними стереотипами. Проте мовна лояльність є об'єднувальною рисою мовної поведінки так званих «нових киян».*

Негативні гетеростереотипи діють на рівні субкультур (в Україні щодо мігрантів з села). Адже російська мова для мешканців українського села – мова освіченого і «культурнішого» міського жителя. «...У масовій свідомості українська мова асоціюється здебільшого з архаїчною сільською культурою, життям і побутом старшого покоління, з жіночим та жіночним, тоді як російська мова – із сучасною міською культурою, молодіжною субкультурою,

чоловічим і мужнім» [3, с. 76]. Варта уваги ситуація, за якої переходять на російську мову «із співчуття». Йдеться про випадки, коли комусь здається, що співрозмовник не зрозуміє окремих українських слів. «Це ситуації, схожі з тією, коли запитують про час, або на базарі чи в магазині, коли продавець уперто не хоче зрозуміти, що таке родзинки, шпалери чи праска» [27, с. 123].

5.2. Стійкість у мовній поведінці

Основний мотив українськомовного індивіда, коли він у комунікації переходить на російську, – це бажання досягти практичних і стратегічних цілей комунікації, уникнути конфлікту. З іншого боку, надання пріоритету українській мові у більшості комунікативних ситуацій пов'язане з громадянською позицією – свідомим прагненням захистити своє мовне, культурне середовище. За результатами нашого довільного інтерв'ювання щодо причин зміни мови спілкування, в деяких комунікативних ситуаціях (спілкування в державних установах, побутове спілкування – у магазині, транспорті тощо) частина респондентів свідомо не переходять на російську мову при рольовому спілкуванні з російськомовним індивідом, тим самим намагаючись підкреслити свій «вищий» статус як людини (освіченої, культурної, офіційної, української, громадянина цієї держави) тощо. Деякі білінгви, які в повсякденні зазвичай використовують російську мову, в спілкуванні з незнайомими людьми переходять на українську. Ця тактика, на їхнє переконання, дає зрозуміти співрозмовнику, що спілкування має офіційний, діловий характер, а також допомагає досягти багатьох стратегічних цілей, яких не було б досягнуто при зверненні російською мовою. Тут ідеться про стереотипне уявлення, за яким носій (якісної, гарної, чистої) української мови має моральні переваги над мовцем, який недостатньо добре володіє державною мовою, як високоосвічена людина, можливо, представник владних органів, як людина принципова і здатна відстояти свої права.

6. Суржик у білінгвальному мегаполісі⁶

Одним із виявів (може, і не усвідомленим) мовної стійкості є явище українсько-російського суржику, який допомагає зберегтися українській мові,

⁶ Проблемі суржику в українському мовознавстві присвячено чимало наукових праць [25; 39; 43], наразі розглядаємо його лише в типологічному аспекті.

нехай і в спотвореному вигляді. Суржик є мовленнєвим (або текстовим) виявом низького культурно-освітнього рівня мовців носіїв мови Х як першої у ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, коли домінантна (панівна) мова У пригнічує та всіляко обмежує субстрат мови Х. Слід наголосити, що суржик не є якимось окремим, чітко відмежованим явищем. Як і повсюди в мові, між різними її підсистемами немає чітких демаркаційних ліній. Звичайно, що поодинокі випадки вживання суржикових елементів у мовленні тієї чи іншої особи ще не дають підстав для зарахування даного мовця до категорії носіїв суржикового просторіччя. Відмінною рисою суржикового мовлення є насамперед *високочастотне вживання неправильних форм замість таких нормативних одиниць даної мови, які належать до елементів загальноновживаної лексики.*

З урахуванням того чи того типу мовної компетенції можна вирізнити принаймні три типи суржикового мовлення:

6.1. Суржик є просторічною формою першої української базової, в якій мовець виявився нездатним опанувати жоден з варіантів літературної форми української мови, хоча може цілком задовільно орієнтуватися в російській мові масової комунікації, якою, однак, користується рідше, ніж українською.

6.2. Суржик є просторічною формою першої української небазової, тобто мовець здебільшого користується літературною формою російської мови та іншими її підсистемами, а його мовна компетенція в рамках першої української небазової мови обмежується суржиковим просторіччям – жодною іншою формою української мови він не володіє.

Обидва розглянуті випадки передбачають такий досить цікавий тип мовної компетенції, коли різні підсистеми, якими користується мовець, можуть належати до різних мов. Так, у рамках першого типу літературна форма, якою мовець більш-менш володіє, – тільки російська, а у функції розмовно-побутової мови для спілкування «між своїми» використовується українське суржикове просторіччя.

6.3. Суржик є єдиним засобом спілкування, тобто мовець не зміг (або не мав потреби) наблизитися до опанування літературної форми ані своєї першої

мови, ані російської і в усіх випадках користується тільки суржилом. Такий тип мовлення переважно притаманний постійним сільським мешканцям, які рідко бувають у містах.

Варто зауважити, що використання суржику може бути комунікативною стратегією білінгва, який чудово володіє як українською, так і російською мовою, але навмисне «ламає» механізм перемикання кодів у комунікації в родинному колі, із суржикомовними друзями, сусідами, колегами з метою створення умов для психологічно комфортного спілкування. Опитані зізнаються, що при спілкуванні із суржикомовцями, аби досягти певних практичних цілей, дуже важко подолати психологічний бар'єр і самому свідомо не «калічити» своє мовлення.

Іноколи мовці свідомо використовують інтерференційні форми мовних одиниць (слів, їхніх окремих значень та частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій тощо) для створення певних фонетико- та семантично-стилістичних утворень. Така мовна творчість ґрунтується на зіставленні та переосмисленні, часом обіграванні. Часом «неправильна» мова може породжуватися свідомо і зумисне як засіб відокремлення себе від «правильної» більшості. Несформованість власне українського міського сленгу змушує молодь залучати до свого лексикону одиниці російського сленгу у відповідному фонетичному й граматичному оформленні.

7. Основні висновки

7.1. Сучасна мовна ситуація в м. Києві не корелює однозначно з його національним складом: на тлі кількісного переважання українців і тих, хто вважає українську мову рідною, більше половини киян у повсякденні послуговуються переважно російською мовою, тоді як переважно українською – менше 15 %, а близько третини – обома мовами. Реальне функціонування української мови в українській столиці не відповідає її статусу державної.

7.2. Мовна ситуація в Києві історично склалася як білінгвальна з дифузним характером білінгвізму, за якого практично відсутні замкнені повністю або переважно одномовні спільноти, мови не мають чіткої функціональної диференціації, а розбіжність у виборі мови спілкування не

створює комунікативних перешкод. Навіть ті мовці, які активно позиціонують себе як одномовні або активно надають перевагу одній з мов, насправді є асиметричними білінгвами. Нерідко трапляється змішування мовних кодів у межах того самого комунікативного акту. Сформувалася специфічна форма мішаного некодифікованого просторозмовного мовлення – суржик, носії якого можуть володіти або й не володіти іншим (літературним) мовним кодом.

7.3. Причиною такого становища є передусім специфіка формування національного складу і мовного середовища міста: від переважання російського населення і вихідної орієнтації переважно на російську мову як вищу за статусом, через активну мовну асиміляцію новоприбулих – великою мірою вихідців з українськомовних регіонів – до зміни мовних пріоритетів внаслідок сприйняття ідеї національного відродження та зміцнення позицій державної мови.

7.4. Типи мовної поведінки мешканців м. Києва зумовлені передусім їхньою мовною компетенцією (координативний чи субординативний білінгвізм) та умовами спілкування, які не завжди відповідають їхнім власним мовним перевагам і спонукають до пристосування.

7.5. Одним із найважливіших чинників утвердження мови в статусі державної є активне впровадження її в систему освіти. Незважаючи на позитивну кількісну динаміку функціонування української мови в цій сфері (збільшення кількості українськомовних шкіл), якісні показники, зокрема дотримання мовного режиму, культура мови учнів і навіть учителів залишаються досить низькими.

7.6. Непослідовна і недостатньо науково обґрунтована державна мовно-культурна політика, а згодом і фактична відмова від реальних кроків із забезпечення повноцінного функціонування державної мови спричинили нестабільність сучасної мовної ситуації в країні, а разом з тим і в її столиці. Невизначеність правового статусу мов спричиняє хаотичність їх використання, а в галузях, пов'язаних із отриманням прибутку (передусім в інформаційній сфері) – суто комерційну зумовленість вибору, а як наслідок – ще більший ступінь змішування мов.

7.7. Серед мешканців м. Києва спостерігаємо переважно толерантне ставлення як до двомовності, так і до представників іншого типу мовлення. Разом із цим у них досить висока внутрішня потреба вдосконалити власний рівень володіння українською мовою (не відмовляючись повністю від знання російської мови), зокрема й у переважно російськомовних (майже 70 %). Перспективи майбутньої мовної ситуації, визначені через мовні преференції для дітей, пов'язані з субординативним білінгвізмом з переважанням української мови.

7.8. За таких обставин зважена та науково обґрунтована мовна політика держави уможлиблює моделювання майбутньої мовної ситуації в столиці відповідно до обраної концепції розвитку.

Література

1. Белей, Л. Л. Мовний ландшафт Закарпатської області України початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук 10.02.01 / Л. Л. Белей. – К. , 2012. – 18 с.
2. Вайнрайх, У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. Пер. с англ. [Текст] / У. Вайнрайх. – К. : Вища школа, 1979. – 262 с.
3. Васютинський В. Українська ідентичність російськомовних: між відчуженням і дорученням / В. Васютинський // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 74–80.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М. : Издание ЦСУ Союза ССР, 1928-29. Том 10-16. Таблица VI. Население по полу, народности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : .
5. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Таблица 15д. Национальный состав населения. РГАЭ. Ф.1562 Оп. 336 Д.970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rer_nac_39_gs.php?reg=7&gor=1&Submit=OK.
6. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_2&rz_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db.
7. Гіденс, Е. Соціологія [Текст] / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
8. Данилевська, О. Мовні права учнів у сучасній українській школі / О. Данилевська // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві (Збірник наукових праць). – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2012. – 376 с.
9. Данилевська, О. М. Типи мовної поведінки київських школярів / О. М. Данилевська // Українська мова. – 2013. – № 2 (у друці).
10. Емельянова, А. М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы) : автореф. дисс. ... канд. фил. наук / А. М. Емельянова. – Уфа, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://planeta-imen.narod.ru/novosti/avtoreferat2.html>.
11. Залізняк, Г. Сучасна мовна політика і кияни / Г. Залізняк // Наукові записки НаУКМА. – Т.137. Філологічні науки. – К. , 2012. – С. 20–24.
12. Залізняк, Г. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній [Текст] / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 95 с.
13. Иванов, Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему [Текст] / Вяч. Вс. Иванов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 208 с.

14. Исмагилова, Н. В. Язык города Уфы: функционирование различных языковых подсистем и билингвизма : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Н. В. Исмагилова. – Уфа, 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vss.nlr.ru:8101/archive_catalog.php?p=3&rid=4955.
15. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – Табл. 53–54.
16. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – С. 152–179.
17. Калиновська, О. Мовна ситуація в сфері освіти / О. Калиновська // Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – С. 196–233.
18. Китайгородская, М. В. Языковое существование современного горожанина : на материале языка Москвы [Текст] / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. – М. : Языки славянских культур, 2010. – 496 с.
19. Колесов, В. В. Язык города [Текст] / В. В. Колесов. – Изд. 4-е. – М. : Либроком, 2009. – 194 с.
20. Крысин, Л. П. Кодовые переключения как компонент речевого поведения человека / Л. П. Крысин // Речевое общение : специализированный вестник. – Выпуск 3 (11). – Красноярск, 2000. – С. 61–64.
21. Кудрейко, І. О. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. О. Кудрейко. – Донецьк, 2011. – 17 с.
22. Ларин, Б. А. О лингвистическом изучении города / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. – М., 1977. – С. 175–179.
23. Мамаева, С. В. Своеобразие речевой субкультуры школьника-подростка (на материале молодежного сленга) [Текст] / С. В. Мамаева // Вестник КГУ. – 2006. – Выпуск 6. – С. 274–277.
24. Масенко, Л. Нариси з соціолінгвістики [Текст] / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С.158–235.
25. Масенко, Л. Суржик : між мовою і язиком [Текст] / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
26. Масенко, Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір [Текст] / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 163 с.
27. Матіяш, Б. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості / Б. Матіяш // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – С. 121–125.
28. Мацько, Л. Аспекти мовної особистості у проекції педагогічного дискурсу / Л. Мацько // Дивослово. – 2006. – № 7. – С. 2–4.
29. Миколенко, Т. М. Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. М. Миколенко. – К. , 2006. – 24 с.
30. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. Т.Т.1-50. С.-Петербург : 1903-1905 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=533.
31. Прибиткова, І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С.60–78.
32. Просто бути собою: Сестри Тельнюк про геометрію української мови, монструозність Америки та справжній фольк // Український тиждень. – 2010. – № 51.
33. Романцов, В. О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) [Текст] / В. О. Романцов. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2008.
34. Седов, К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции [Текст] / К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 320 с.

35. Селігей, П. О. Мовна свідомість : структура, типологія, виховання [Текст] / П. О. Селігей / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2012. – 118 с.
36. Соколова, С. О. Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування) / С. О. Соколова // Українська мова. – 2013. – № 2 (у друці).
37. Соколова, С.О. Мовна ситуація Києва : погляд зовні / С. О. Соколова // Українська мова. – 2012. – № 4. – С. 3–17.
38. Сологуб, Н. М. Стереотип / Н. М. Сологуб // Українська мова : енциклопедія. – К. : «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2004. – Вид. 2. – С. 648.
39. Ставицька, Л. Суржик : міф, мова, комунікація / Л. Ставицька, В. Труб // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультурні аспекти. Збірник наукових праць. – К. : Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2007. – С. 31–120.
40. Становище української мови в Україні в 2012 році. Аналітичний огляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : stan_movu_2012.doc.
41. Степанов, Є. Мова міста як соціолінгвістична проблема / Є. Степанов // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 65–71.
42. Ткаченко, О. Б. Проблема мовної стійкості та її джерел / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 3–10.
43. Труб, В. Типи мовної компетенції суржикомовця в ситуації українсько-російської двомовності / В. Труб // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / Ін-т укр. мови НАН України. Відділ соціолінгвістики. – К. : вид-во Пульсари, 2007. – С. 31–120.
44. Труб, В. М. Типи мовленнєвих відхилень як особливості ідіолекту українсько-російських білінгвів / В. М. Труб // Мова і суспільство. – Вип. 2. – Львів : Львівськ. нац. ун-т, 2001. – С. 78–85.
45. Шалина, И. В. Уральское городское просторечие как лингвокультурный феномен : дисс. ... докт. филол. наук / И. В. Шалина. – Екатеринбург, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-129129.html>.
46. Шумарова, Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму [Текст] / Н. П. Шумарова. – К. : Видавничий центр КДЛУ. – 2000. – 284 с.
47. Шумарова, Н. П. Мовна поведінка як форма вираження ціннісних орієнтацій / Н. П. Шумарова // Мова тоталітарного суспільства. – К. , 1995. – С. 100–106.
48. Шэффер, Д. Дети и подростки: психология развития [Текст] / Д. Шэффер. – СПб. : Питер, 2003. – 976 с.
49. Язык современного города. Тезисы докладов международной конференции Восьмые Шмелевские чтения. – М.: ИРЯ РАН, 2008. – 169 с.
50. Krčmová, M. Formierung der Stadtsprache als Reflex von Kontakten zweier Ethnien / M. Krčmová // Leute in der Grossstadt. Vyd. 1. Brno : Ústav pro etnografii a folkloristiku, 1993. – P. 79–84.
51. Mehrsprachigkeit in der Stadtregion / hrsg. von Karl-Heinz Bausch. – 1. Aufl. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel GmbH, 1982. – 463 S.
52. Schlobinski, P. Stadtsprache Berlin: Eine Soziolinguistische Untersuchung (Soziolinguistik und Sprachkontakt, Band 3) / P. Schlobinski, 1987. – 299 S.

С.О. Соколова, В.М. Труб, Л.Т. Масенко, О.Н. Данилевская, Е.Г. Рудая

ТИПЫ ЯЗЫКОВОГО ПОВЕДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ СЛАВЯНСКОМ БИЛИНГВАЛЬНОМ МЕГАПОЛИСЕ

В статье охарактеризованы типы языкового поведения современных жителей г. Киева на фоне языковой ситуации в городе с учетом ее динамики. Языковая ситуация определена как билингвальная с диффузным характером билингвизма, при котором возможно кодовое переключение в пределах одного и того же коммуникативного акта, что,

в свою очередь, является одной из причин функционирования смешанной некодифицированной просторечной разновидности речи – суржика. Реальные типы языкового поведения жителей г. Киева обусловлены, прежде всего, их языковой компетенцией (координативный или субординативный билингвизм) и условиями общения, не всегда отвечающими собственным языковым предпочтениям коммуникантов и побуждающими к приспособлению. Толерантное отношение как к двуязычию, так и к представителям иного типа языкового поведения открывает перспективы для моделирования будущей языковой ситуации в столице в соответствии с избранной концепцией языкового развития.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая ситуация, двуязычие, диффузный билингвизм, украинский язык, русский язык, тип языкового поведения, языковая компетенция, суржик.

Опубліковано в:

Українські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів. 2013. Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. С. 173–196.